

Esat Uras ve Ölümsüz Eseri Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi

Yunus Zeyrek*

Özet

Esat Uras (1882-1957), yakın tarihte yaşamış önemli bir bilim ve siyaset adamıdır. O, Ermeni ve diğer bazı Avrupa dillerini biliyordu. Bu dillerle yazılmış kaynaklar ışığında Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi adlı eserini yazmıştır. Uras'ın kitabı beş büyük bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerde çeşitli alt başlıklarla Ermeni tarihi ve Ermeni meselesi bütün yönleriyle ele alınmaktadır. Ermeni tarihinin kaynakları, Ermeni tarihi, tarihçileri ve Ermeni coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi öncesi ve sonrasında meydana gelen olaylar, belgeleriyle anlatılmaktadır. Ermeniler, kendilerine tanınan hürriyeti, kötüye kullanmışlardır. Bilhassa din adamları, Rus Çarına ve Avrupa devletlerine başvurarak Osmanlı Devleti'ni şikâyet etmişler, onlardan yardım istemişler, komitelerin kurulmasında rol almışlardır. Komiteler de halkı silablandırmış ve iç savaşa hazırlamışlardır. Ermenilere vatan vermeyi vadeden Ruslar, Ermenileri kendi siyasî emelleri uğrunda kullanmışlardır. Ermeniler, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda düşman tarafını tutmuşlardır. Hükümet, savaş za-

manı tabammül edilmez bir noktaya gelen Ermeni isyanlarına son vermek için bazı tedbirler almıştır. Bütün uyarıları boşa çıkan hükümet, Ermeni siyasî kuruluşlarını kapatmış ve 24 Nisan 1915'te liderleri tutuklamıştır. Savaş alanına yakın bölgelerde yaşayan Ermenileri, geçici bir kanunla güney vilâyetlerine sevk ve iskân etmiştir. Ermeni soykırımı denilen masalın gerçek hikâyesi, belgeler ışığında ve bütün yönleriyle bu kitapta anlatılmaktadır. Son bölümde Lozan Antlaşması müzakereleri sırasında ve sonraki Ermeni faaliyeti de anlatılmaktadır. Dünden bugüne Türk-Ermeni münasebetleri konusunda en yetkili kitap olması dolayısıyla bu konuda konuşacakların, önce bu kitabı okuyup incelemesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Esat Uras, Ermeniler ve Ermenistan, komiteler, isyan, göç.

*Esat Uras, yurdumuzda Ermeni tarihini ve Ermeni meselesini en iyi bilen kişidir. Zira o eski ve modern Ermeniceyi de bildiğinden, Ermeni kaynaklarını okuyup inceleme imkânı bulmuştur. Bu imkândan yararlanarak ölümsüz eseri olan *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adlı eserini kaleme almıştır. Önce kısaca kendisinden ve sonra eserinden bahsedeceğiz.*

A. Esat Uras kimdir?

Uras'ın kendisi ve ailesiyle ilgi bilgiler, kendi ağzından 1951 yılında şöyle tespit edilmiştir: Amasya'nın Kumacık mahallesinde Hacı Nuri Beyin oğlu olarak 1882 yılında dünyaya gelmiştir. Vaktiyle Kuzey Azerbaycan'ın Şirvan-Kürdemir bölgesinden gelip buraya yerleşen Şirvanizadeler ailesine mensuptur. Şeyh Şâmil zamanında Şamahı'dan muhacereten Amasya'ya gelmiş olan dedesi İsa Ruhi Efendi, Mevlâna İsmail Şirvanizâde'nin yeğeni ve damadıdır. Bu aileden olan Ali Rüşdi Paşa sadrazam olmuştur. Babası Hacı Nuri Bey, kadı idi. Esat Bey, Mekteb-i Mülkiye mezunu olup bazı kazalarda kaymakamlık da yapmıştır.

(*) Gazi Üniversitesi Öğretim Görevlisi.

Uras, Mülkiye’de öğrenciyken ve İzmit’te Maiyet memuru olarak bulunduğu sıralarda Padişah II. Abdülhamid’in hususî desteği ile İngilizce Hocası olan bir Ermeni’den aynı zamanda hususî Ermenice dersleri almış, çağdaş ve klasik Ermeniceyi iyi derecede öğrenmiştir. Buna ilâveten Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Rumca da öğrenmiştir. 1908 yılında Van-Gevaş kaymakamlığına tayin edilmiş, o sırada Akdamar Kilisesindeki Ermeni yazmalarını okumuş ve Ermeni neşriyatıyla ilgilenmiştir.

Esat Uras, Birinci Dünya Savaşı zamanında İstihbarat’ta görev almış, 1916 yılında Dâhiliye Vekâletince bastırılacak olan *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İbtîlâliyesi* adlı meşhur vesikalar kitabını hazırlamıştır. Avrupa’ya gittiği sırada İsviçre’deki Ermeni komitecilerine kendisini bir Ermeni olarak tanıtmış ve onların gizli neşriyatını ve nizamnamelerini elde etmiş, 280 kadar nadir Ermenice eser, vesika ve neşriyatı tedarikle 1950 yılında bunları TBMM Kütüphanesine armağan etmiştir.

Uras, Millî Mücadele yıllarında Ankara’da Emniyet Genel Müdürüken 1921’de müşavir olarak Kars Antlaşması’na katılmıştır. Bu sırada Kars Mutasarrıflığına tayin edilmiş, burada bir sene kaldıktan sonra aynı görevle Rize’ye gitmiştir.

Lozan Antlaşması heyetinde müşavirlik yapan Uras, 1923 yılında II. Devre Amasya Milletvekili olarak TBMM’ye girmiştir. Bu tarihten itibaren 27 sene bu görevi sürdürmüştür. 1924-1931 yılları arasında parti müfettişi olarak Kars, Bayazıt, Erzurum, Artvin ve Erzincan illerini dolaşmış, 1950 yılında siyasetten çekilmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde birkaç romanı tefrika edilen Uras’ın en önemli eseri şüphesiz burada bahsedeceğimiz *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*’dir.¹

Türk Tarih Kurumu Üyesi olan Uras, 1957 yılında Ankara’da vefat etmiştir.

B. Uras’ın eseri: Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi

Türkiye’de bugüne kadar Ermeniler ve Ermeni meselesiyle ilgili en yetkili eseri Esat Uras kaleme almıştır. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* adını taşıyan bu kitap bir Ön Söz’le başlamakta ve V+785 sayfadan meydana gelmektedir. Büyük boy kitapta başlıca beş büyük bölüm bulunmaktadır. Kitabın sonunda da *Bibliyografya* başlığı altında kitabın kaynakları yer almaktadır. Bu bölümde 104 Ermenice ve 40 tane de Fransızca ve İngilizce kaynağın künyesi verilmektedir. Uras’ın 1950 yılında basılan bu kitabı, maalesef adeta nisyana terk edilmiştir. Hâlbuki bu, en eski çağlardan zamanımıza kadar olan Ermeni tarihini ve Türk-Ermeni münasebetlerini, bizzat Ermeni kaynakları ışığında ele alan yegâne kitaptır. Biz burada bu kitabı şöyle bir karıştırınca neler gördüğümüzü ifade etmek amacıyla başlıklarından yola çıkarak kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Kitaba geçmeden önce merhum Uras’ın kitabı yazmaktaki asıl amacını belirten ifadesini okuyalım: “*Ermenistan’ın, coğrafyadan intikal eden basit bir hatıra, siyaset hudutlardan mahrum bir memleket, bir muntıkadan başka bir şey olamayacağını ve bunun için de Anadolu’da, mütecanis, millî karakterde, muayyen hudutları olan ve diğer milletler tarafından tanınan bu hudutlar içerisinde teşkilâtli ve devamlı bir Ermeni mevcudiyeti olamayacağını, her şeyden evvel, ortaya koymayı lüzumlu ve faydalı buldum.*”²

Uras, birçok Ermenice, Fransızca ve İngilizce kaynak ve belge ışığında kaleme aldığı eserden bahsetmeden önce, Ermeni vatandaşlarımıza ait duygularını dile getiren şu cümlelerini buraya almayı gerekli buluyoruz:

“*Bu kitapta Ermenilere matuf olarak iletilen sürülen mütalâalar, Osmanlı hâkimiyeti altı-*

(1) Esat Uras’la ilgili etraflı bilgi: Yunus Zeyrek, *Amasyalı Bilim ve Siyaset Adamı Esat Uras*, I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, c. I, Amasya, 2007, s. 135-144.

(2) Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s. III.

na geçtikten sonra, asırlarca Türklerle beraber çalışkan, iyi bir vatandaş olarak yaşamış olan Ermenilere ait değildir. Bunlar, mukadderatını Türklerle bağlamış, aynı duyguyla ömrünü geçirmiş, bu memlekette ilim, irfan, san'at sahalarında hizmet etmiş, iyi karakterli insanlardır. Kitapta bahsolunanlar ise, memleket zararına olarak istiklâl için uğraşan, her fırsattan istifade ederek ecnebi müdahalesini sokmak için çalışkan bir Ermeni meselesi çıkararak ve bu suretle Ermeni milletini felâketten felâkete sürükleyen, halkı, eserleri, şiirleri, romanları, muhayyel millî destanları ile kıskırtan muharrirler, şairler ve halk üzerindeki nüfuzlarından istifade eden Katoğikos, Patrik, Papaz gibi din reisleri ve komiteciligi yaşama vasıtası ittihaz eden kimselerdir. Bunu burada ifade etmeyi bir vatandaşlık borcu bilirim.”³

Şimdi eseri karıştırmaya başlayabiliriz.

Kitap başlıca beş büyük bölümden meydana gelmektedir. Muhtelif konular, bu bölümlerde alt başlıklar hâlinde ele alınmıştır. Kitabın mahiyeti ve önemini ortaya koymak için bu bölümlere ve alt başlıklara göz atıyoruz. Altını çizdiğimiz kısımları tırnak içinde yazımıza alıyoruz. Böylece kitabın tamamı hakkında bir fikir vermek istiyoruz.

Birinci Bölüm, *Medhal* (giriş) olarak isimlendirilmiştir. Bu bölüm, 11 adet alt başlıktan meydana gelmektedir. Bunların *Ermeni Tarihinin Kaynakları ve Ermeni Müverrihleri* başlığını taşıyan ilkinde Ermeni tarihinin Ermeni ve yabancı kaynakları tanıtılmaktadır. Burada Basmacıyan ve Kevork Aslan'ın kayıtları dikkatimizi çekiyor. Basmacıyan diyor ki: “*Ermenistan ve Ermenilerin tarihi çok karanlıktır. Burası çok eski zamanlarda Pamir yaylalarından, Hindikuş'tan gelen muhacirler tarafından iskân edilmişti. Romalılar, Yunanlılar, İranlılar ve bütün milletler gibi Ermenilerin de efsanevî kahramanları vardır. Menşei hakkında açık ve kesin bilgilere sahip bulunmayan millî tarihçiler, bunun yerine efsanevî şahsiyetler uydurmuşlardır.*” K. Aslan ise, “*Movses Horen'den bahsederken Asurî kitabelerindeki*

bir iki isimden başka Ermeni hükümdarlarını belgeleyecek bir şey yoktur. Kitab-ı Mukaddes hikâyelerine göre düzenlenmiş bir tarihtir. Aras ve Fırat havzalarında esasen Ermeniler yoktu.” demektedir.⁴

Ermenistan Coğrafyası başlığı altında Ermenilerin yaşadığı topraklara işaret edilmektedir. Fakat müellif daha kitabın başında bu konuda: “*Ermenistan olarak sınırlandırmak istenen ve bütün Ermeni davalarında kendilerine ait olduğundan bahsedilen sabaaların, büyük muhaceretlere, çarpışmalara sabne olduğunu ve yine buradaki halkın da istilâlara göre metbu değiştirdiğini bu yüzden Ermenistan'ın coğrafyadan intikal eden basit bir hatıra, siyâsî hudutlardan mahrum bir memleket, bir muntıkadan başka bir şey olmayacağını.*” belirtmiştir.⁵

Bu bölümün üçüncü kısmı, *Ermeni Tarihinin Kısa Bir Hülâsası* başlığını taşımaktadır. Bu uzun bahislerin başında yine Ermenilerin menşei ile ilgili iddialara rastlıyoruz. İki iddiadan biri Ermenilerin Sincar'dan Anadolu'ya gelmiş Yafes evlâdından Hayk'ın nesli oldukları; diğeri de Ermenilerin Frigyalıların bir kolu olarak buralara gelip yerleştiklerinden ibarettir.

Bu arada milattan önce Anadolu'da siyâsî varlık gösteren milletlerden bahsedilirken sık sık *Partlara* temas edildiğini görmekteyiz. Partların İranlı olduğu ama Pers mi Türk menşeli mi oldukları konusu aydınlanmış değil. Daha sonra bu coğrafyanın tarihinde Roma, Arap ve Bizans hâkimiyeti çağları çok önemli yer tutmaktadır. Ermeni, Gürcü ve Abhaz tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Bagratlı/Pakratuni ailesinin ne Ermeni ve ne de Gürcü olduğunu görüyoruz. Şahnazaryan, bu sülâlenin aslen Yahudi olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda uzun bir makale yazan G. Magalaşvili'nin iddialarını da burada hatırlıyoruz.⁶ Esasen Kuzeydoğu Anadolu ve Güney Kafkasya coğrafyasına bin yıl

(3) Uras, s. IV.

(4) Uras, s. 13.

(5) Uras, s. III.

(6) G. Magalaşvili, *Ermeni-Gürcü Münasebetleri Tarihi Etrafında, Birleşik Kafkasya*, S. 10 (27), München, 1953.

boyunca hükmeden bu hanedanın araştırılarak aydınlatılmasına ihtiyaç var. Zira bu sülâle, Yahudi mi, Musevî Hazar kolu mu yoksa Part/Saka Türk kalıntısı mı, bilmiyoruz... Türk tarihçilerinin bu konuda bir bilgisi ve fikri yok! Hatta bizim tarihlerde bu aileden bahis bile yoktur. Yalnız merhum Esat Uras'la bizzat görüşmüş ve eserini de iyi incelemiş olan M. Fahrettin Kırzioğlu, ünlü Kars Tarihi adlı kitabında Bagrathlıların Türk menşeli olduğunu söylemektedir.⁷

Bu bölümde Arap-İran-Bizans çağlarında Anadolu'nun yönetimi konusunda birçok bilgiler verilmektedir. Burada bilhassa dikkatimizi çeken husus Bizans çağının Ermeniler açısından hiç de iyi olmadığıdır. Bu hususu şu cümle özetlemektedir: "*Bizanslıların Ermenistan'da yapmadıkları mezalim ve vahşet kalmadı.*"

İranlılar Ermenileri ateşperest yapmağa çalışırken Araplar onları Ermeni olarak bırakıyor fakat istedikleri vergiyi almaya bakıyorlarmış. Öyle ki Arap valileri vergi mukabilinde mümkün olduğu kadar çok krallık kurulmasına müsaade ediyorlarmış! Bu krallıklar da uzun zaman ayakta kalamamış, yerlerini Bizans'a terk etmişlerdir.⁸

Ermeni tarihi özetlenirken deniliyor ki, Hayk sülâlesi tamamıyla bir efsanedir. Büyük İskender'e kadar olan zamanda Anadolu Perslerin bir vilâyetiydi. Makedonyalıların işgali esnasında bunların tayin ettiği yabancı valiler tarafından idare edilmekteydi. Partların devrinde tamamıyla Part sülâlesine mensup valiler vardı. Buralardaki kralların Ermenilerle bir alâkası yoktur. Anadolu, milattan 50 yıl önce Romalılar tarafından zapt edildi ve iki asır böyle gitti. VIII. Yüzyılda buralar Bizanslılar, İranlılar ve Araplar arasında cereyan eden muharebelere sahne oldu. IX. yüzyılda Roma ile Araplar arasında bölüşüldü. Büyük ve nüfusça kalabalık olan doğu kesimi Bağdat halifesine bağlı kaldı. Araplar da vergi karşılığı birçok krallık kurulmasına müsaade ettiler! Bundan sonra önce Bizanslılar ve son-

ra da Türkler, bu derebeyliklere son verdiler. Olduğundan çok önemli gösterilmeye çalışılan Kilikya Krallığı da bu cümledendir.⁹

Ermeni tarihi üzerine tetkikler başlığı altında şu cümlenin altını çiziyoruz: "*Asırlarca muhtelif devletlerin idaresi altında kalmış ve her zaman büyük devletlerin harp sahası olmuş, kuzeyden gelen fatiblerin yolu üzerinde bulunmuş bu muntıkada daimî bir hükûmet, millî, mütecanis, devamlı ve kuvvetli bir Ermeni varlığı kabul etmenin imkânı yoktur.*"¹⁰

Cehaletten dolayı bugün de etkisini gördüğümüz bazı efsaneleri müellif şöyle yıkıyor: Ermeni tarihinde, Ermenistan'ın en muhteşem devri olarak hemen daima Arşagunilerden (Partlardan) büyük Dikran'ın devri (MÖ. 95-55) görülmektedir. Hâlbuki Dikran, Ermeni değil, Partlardandır! O zamanlar Partların sahası Hazar'ın güneydoğusundan, Alburuz Dağı'ndan Herat'a, Horasan'a kadar uzanmaktaydı. Fransız kaynağı bunları İskitlere yani Türklere dayandırmakta, "*Onlar İran medeniyetine sabip olmakla beraber Türklerle aynı ırka mensuptular.*" demektedir. Bu arada, Ermeniler arasında Hristiyanlığı yayan Kırkor Lusavoriç'in de Partlı olduğu kaydedilmekte, hikâyesi anlatılmaktadır. Yine Ermenilerin millî kahraman olarak andıkları *Vartan Mamikonyan*, Ermeni değil Çinlidir, denilmektedir.¹¹

Ermeni Tarihi Üzerine Tetkikler başlığını taşıyan kısımda birçok tarihçinin görüşlerine yer verilmektedir. Bunlardan N. Marr, "*Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar Ermenilerin millî bir adı yoktu. Ermeni tarihinin eski zamanlara ait naklettikleri masaldan başka bir şey değil.*" derken, Sir C. Eliot da şöyle demektedir: "*Ermeniler tarih boyunca muhtelif milletlerin idaresinde yaşamışlar ve hiçbir zaman millî bir hükûmet kuramamışlardır.*"¹²

(7) M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul, 1953, s. 233.

(8) Uras, s. 78.

(9) Uras, s. 87-88.

(10) Uras, s. 89.

(11) Uras, s. 91-92.

(12) Uras, s. 97-98.

Ermenilerin Menşei Hakkındaki Muhtelif Nazariyeler bahsinden sonra *Ermenilerin Etnoloji ve Antropoloji Bakımından Vastıfları*, bundan sonra da *Dil* başlığı gelmektedir. Bu başlık altında yer alan mülâhazaların sonunda 1850 yılından itibaren Ermeni yazarların, eserlerinde istiklâl fikrini işleyerek bilhassa Türk kını ve nefretini uyandırmalarına işaret edilmektedir.

Kitabın *Hristiyanlıkta Ermeni Kilisesi, Bizans Kilisesi İle Birleşme Teşebbüsleri, Latin Kilisesi İle Birleşme Teşebbüsü* gibi bölümlerde ilginç bilgiler var. Ermenilerin, diğer Hristiyan mezheplerinden farklı inançlarına ve dinî geçmişine dair konular ele alınmıştır.

Kitabın birinci bölümünün son kısmı *Ermenilerin Nüfusu* başlığını taşımaktadır. Burada muhtelif kaynakların verdiği genel nüfus bilgileri yer almaktadır. Resmî istatistiklere göre 1330 (1914) tarihinde Türkiye’de yaşayan Ermeni nüfusu 1.294.851 kişiden ibarettir.¹³

Kitaptaki İkinci Bölüm, *İslâbat ve Ermeni Meselesi*’ne ayrılmış olup 11 alt başlıkta meydana gelmektedir. Bunların ilki 1877-78 *Osmanlı-Rus Harbine Kadar Ermenilerin Türkiye’deki Durumları*’na ayrılmıştır. Bu bölüm şu cümle ile başlamaktadır: “*Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’u zapt ettikten sonra, sırf kendi teşebbüsü ile Ermenilerin Bursa’daki rubanî reisleri Hovakim’i İstanbul’a getirerek Rum Patrikliğinin yanında bir de Ermeni Patrikliği tesis etti (1461) ve Ermenileri de bu Patriklik ile idare etti.*”¹⁴

Buradaki bilgilerden Ermenilerin Türkiye’de sâkin bir hayat sürdüklerini, ticaret ve sanayi ile meşgul olduklarını, askerlikten müstesna tutulduklarını ve bu sayede nüfuslarının gittikçe arttığını ve sosyal hayatlarının daima geliştiğini öğreniyoruz. Burada Varantyan’ın şu sözlerine de yer verilmiş: “*Türkiye Ermeni’si, Rus Ermeni’sine nazaran Ermeni barsı, lisanı, taribi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve serbest idi. On dokuzuncu asır başlarına kadar Ermenilik bir millet olarak henüz Avru-*

paca malûm değildi. Avrupalılar Ermenileri, yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi menfaatlerinden başka bir şeye merbut olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bedbâht olarak tanıyorlardı.”¹⁵

İkinci yazı *Ermeni Milleti Nizamnamesi* başlığını taşımaktadır. 1839’da çıkan Tanzimat Fermanı’yla bütün vatandaşlar arasında hukuk eşitliği, can, mal, namus dokunulmazlığı sağlanmıştır. Gayrimüslim teba, bu arada Ermeniler de bu haklardan fazlasıyla yararlanmışlardır. 1841 yılında da Ermeni Meclisi kurulmuş ve 1863 yılında da “*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*” hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin getirdiği imkânlar, Ermeni din adamları tarafından kötüye kullanılmış ve millî ve siyasî konularla ilgilenecek halkı ifsat etmeye başlamışlardır.

Üçüncü alt başlık, *Rusya Ermenileri Katoğikosluğuna Ait Kanun*’la ilgili bilgiler vermektedir. Eçmiyazın dinî makamının Ruslara geçmesinden sonra Ermeni Katoğikosluğunun haklarının sınırlandırılmasını, Ermeni milletinin kültür, din ve hukuk alanlarında bazı kurallara bağlandığını görüyoruz.

Dördüncü yazı, İlk Çalışmalar başlığı altında Ermenilerin ezildiği iddiasıyla Hristiyan âlemi tarafından kışkırtılmaya başlandığına dair haberler yer almaktadır. Buna yine bazı Avrupalıların itirazlarını görüyoruz. Bunlardan biri şöyle demektedir: “*Türk bâkimiyeti, şabsın, ferdin içine, derinliklerine girmez. Binaenaleyh birçok cibetlerden halk kütlesinin muhtariyeti, serbestisi, Türkiye’de, batı Avrupa’nın en gelişmiş memleketlerinden daha mükemmeldir.*”¹⁶

Bu serbestlik, Ermeni Patriği tarafından millî muhtariyet talebine kadar götürüldü. Hatta 1876’da İstanbul Konferansı’na gelen İngiliz Delegesi Salisbury’ye de iletildi. Artık gelene gidene şikâyetler başlamıştı. 1862 yılında Zeytun’da başlayan hareket, bir

(13) Uras, s. 143.

(14) Uras, s. 151.

(15) Uras, s. 152.

(16) Uras, s. 177.

zaman sonra yurdun her yanını alev alev saracaktır!

Beşinci alt başlık, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbine Kadar Islâhat Meselesinin Hulâsasını adını taşımaktadır. Osmanlı Hükûmeti, iyi niyetle çalışıyordu. Avrupaî anlamda hukukun işlemesi amacıyla Şura-yı Devlet (Danıştay) kurulmuştu. Burada görev yapan üye ve memurların üçte biri gayrimüslim vatandaşlardan meydana gelmekteydi. 1868 yılında Nafia Nezaretine (Bayındırlık Bakanlığı) Kırkor Agaton adlı bir Ermeni getirilmişti. Ermeni Millî Meclisi isyan esasları hazırlıyor ve harekete geçmek için de savaşın sona ermesi bekleniyordu.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden Sonraki Teşebbüsler-Berlin Kongresi başlıklı altıncı yazı, Patrik Nerses, Rusya'ya başvurarak Fırat'a kadar olan arazinin Türkiye'ye iade edilmemesi ve buraların Çarlık ülkesinin bir parçası olması için yalvarıyor! Patrik, Grandük Nikola ve Rus Elçisi İgnatıyef'le görüşüyor, onlara yalvararak Ermenilerin himayesini istiyor! Ayastefanos'ta yapılan antlaşmaya göre Erzurum, Muş, Van, Diyarbakır ve Sivas vilâyetlerine muhtariyet verilecekti. Fakat Rusya'nın doğuda nüfuzunun artması İngiltere'yi rahatsız edecektir...

Yedinci yazı Berlin Konferansı başlığını taşıyor. Ayastefanos'ta koparılan muhtariyet maddesinin, Berlin'de yeniden görüşülecek olması Ermenileri rahatsız edecektir. Episkopos Horen Narbey bir heyetle Çar İkinci Alexandre ile görüşmek için Rusya'ya gidiyor. Çar'a dil döktükten sonra ayrılırken eline sarılıp, "Allah'ın aziz kıldığı yüksek insan, müsaade edin de dört milyon muhtarip Ermeni adına, Ermenistan'ı kurtaracak olan mübarek ve mukaddes elinizi öpeyim." diyor!¹⁷

Bu bölümde, Şark meselesinin safhaları ve Ermenilere verilmesi hayal edilen altı vilâyetle ilgili yazışmalar ve görüşmeler bütün ayrıntılarıyla yer almaktadır. Patrik Nerses'in Paris-Londra arasında mekik dokuması ve buralarda Ermeni mitingleri yaptırması gibi

yoğun faaliyeti anlatılmaktadır. Londra'da Lord Salisbury'den aldıkları cevap dikkat çekicidir: "Ermenistan'da muhtariyet için şartlar ve unsurlar yok! Büyük bir kıtada pek ziyade dağılmış, diğer unsurlarla, birçok din mensuplarıyla karışmış, çokluğu sağlayamayacak bir hâlde olan Ermeniler için muhtariyet imkânsızdır!"¹⁸

Berlin Konferansı'ndan Sonra başlığı altında, Ermenilerin hayal kırıklığı ve yeni teşebbüslerini öğreniyoruz. Berlin'e giderek Ermeni tezlerinin propagandasını yapan Eski Patrik Hırımıyan, kendisinden vaziyeti soranlara verdiği cevap şöyledir: "Berlin'de ölü canı için keşkek dağıtıyorlarmış. Beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmek için gönderdiniz. Ben de kabımı alarak koştum. Gördüm ki Sırlar, Karadağlılar, Yunanlılar, Bulgarlar, Romenler, yanlarında asılı kepçelerle kaplarını doldurdular; hisselerini alıp götürdüler. Siz ise bana kepçe yerine kâğıt verdiniz. O kâğıt parçasını sıcak keşkeke ne kadar soktumsa kâğıt da o kadar ıslandı; nihayet düştü, dağıldı. Ben de boş bıraktım geldim. Evvelden birkaç Zeytunlu isyancı götürmeyi unuttum. Onların kepçeleri vardı. Kabın altından, kenarından bir şeyler koparırlardı!"¹⁹

Avrupa devletlerinden arzusuna göre bir yardım göremeyince, bunu içeride elde etmeye çalışan Patrik Nerses'in faaliyetinden bahsedilmektedir. Bir taraftan hükûmete karşı bağlılığını gösterirken el altından da her vasıtaya başvurmaktan çekinmiyordu. Bu faaliyetin sonu ise öteden beri bildiğimiz meşhur Ermeni isyanlarıdır.

Diğer taraftan yine bu sayfalardan öğreniyoruz ki, Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş görünen Rusya, Ermeni ıslahatına taraftar değillerdi! Zira Türkiye'de verilecek bir muhtariyet, kendi sınırları içinde yaşayan Ermenilerin de böyle bir talepte bulunabileceklerini ve hatta Türkiye Ermenileriyle iş birliği yapabileceklerini akla getiriyordu!

(17) Uras, s. 222.

(18) Uras, s. 245.

(19) Uras, s. 256-7.

Hatta zamanın Rus Dışişleri Bakanı, “Ermeni suçludur, hayırbah değildir. Yalnız Kafkas’ta değil her yerde kabahatlidir. İmparatorluğun bütünlüğü için tehlikelidir.” demiştir.²⁰

İslâhat Meselesi Hakkında Siyasî Teşebbüsler ve Muhabereler başlığını taşıyan bu geniş bölümde Osmanlı Hükûmetinin doğu vilâyetleriyle ilgili yeni düzenlemeler söz konusu edilmektedir. Yapılmak istenen yeniliklerden idare, mahkemeler, zabıta, vergiler vd. maddeler hâlinde verilmektedir. Bu konuyla ilgili hükûmetin ve Ermeni tarafının muhtelif yazışmaları da bu bölümde yer almaktadır. 1892 yılında Hükûmet yeni düzenlemelerle meşgul olurken Ermeni tarafı, daha önce (1890) isyan eden Erzurum Ermenileri şimdi silahlanmaya başlamıştı.

1894’te Sason’da başlayan isyan her tarafa yayılacak, bundan sonraki senelerde Taşnak ve Hınçak Ermeni komitelerinin tahrik ve düzeniyle Anadolu’nun dört bir yanı Ermeni isyanlarıyla sarsılacaktır... Zaten 1896 yılında neşredilen Taşnak beyannamesi, “Biz ihtilâlciyiz, son sözümüz de budur. Ya ölüm, ya hürriyet. Yaşasın Ermeniler, yaşasın ihtilâl!” diye sona eriyordu.²¹

Bu Sıralarda Rusya’daki Ermenilerin Vaziyetleri başlığının altındaki yazı şu cümlelerle başlamaktadır: “Türkiye Ermenistan’ı için istiklâl elde etmeye uğraşan Rusya Ermenilerinin Rus idaresindeki hâl ve vaziyetleri Türkiye Ermenileriyle kıyas kabul etmeyecek derecede acı vericiydi. Türkiye’de yüksek malî ve iktisadî müesseselerin başında müreffeh bir hayat süren, hükûmet dairelerinin en büyük mevkilerinde bulunan, askerlik yapmayan Ermenilere, daima Türkiye aleyhinde çalışan siyasî bir müessese hâlindeki Patrikhanelerine, hiçbir kayda tâbi tutulmayan matbuatına ve mekteplerine karşılık Rusya’dakiler bütün benliklerini kaybetmiş bir hâlde bulunuyorlardı.”²²

Bundan sonra Rusya’daki Ermenilerin durumları tek tek anlatılmaktadır.

1908’den Sonraki İslâhat Meselesi bahsinde İkinci Meşrutiyet’in ilânından sonraki durum ele alınmaktadır. Bir süre sessiz kalan Ermeni komitelerinin halkı silahlandırması ve 1909’da çıkan Adana isyanıyla işin yeni bir safhaya girdiğini görüyoruz. Ermeniler bu dönemde Rusya’nın Tiflis’teki genel valisiyle yeni hesaplar peşinde koşmaktaydılar. Zira Katoğikos Keork, “Şark Hristiyanlarının kadîm hâmisinden Türkiye Ermenistanını himayesi altına almasını İsa adına istirham” ediyordu!

Ermeniler, beş kişilik bir heyet kurarak Avrupa ülkelerine gönderdiler. Bu heyetin reisi Bogos Nubar imzalı birçok muhtıra metinleri bu sayfalarda yer almaktadır. Bu faaliyetin 1914 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Uras’ın kitabındaki Üçüncü Bölüm’ün başlangıcında, *cemiyetler, komiteler ve isyanlar* gibi konuları ele almaktadır. Cemiyetler başlığı altında, 1860 yılından itibaren kurulmaya başlayan hayır cemiyetlerinden bazılarının Rus konsoloslarından gizli maddî destek görmeleri, bunların hayır işini bir yana bırakarak siyasî hesaplar yapmaları, bilhassa din adamlarının bu faaliyetteki rolleri anlatılmakta, Van ve Erzurum Rus Başkonsolosluğu yapmış olan Mayevski’nin sözlerine yer verilmektedir. Mayevski, “Ermeni din adamlarının din hususundaki faaliyetleri, mesailerini yok gibidir.” diyerek onların siyasî kışkırtmaları ve diğer din ve ırktan olanlara karşı nefret duygularını besledikleri ifade edilmektedir.²³

Komitelerin Teşekkülü başlığını taşıyan kısım, Ermeni tarihinde bu milleti felâketten felâkete sürükleyen ve bu halkı istismar eden Taşnak ve Hınçak komitelerinin kuruluşu ve faaliyeti anlatılmaktadır. Yabancı gözlemcilerin de iştirak ettiği şu fikir ortaya çıkıyor: Bu komiteler olmasaydı, halkı isyana teşvik ve tahrik etmeselerdi tek bir Ermeni can kaybı

(20) Uras, s. 273.

(21) Uras, s. 367.

(22) Uras, s. 371.

(23) Uras, s. 424.

olmazdı! Hatta Türkiye’de icra ettikleri sayısız işlerin birisi Rusya’da olsaydı, bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı!²⁴

1887 yılında İsviçre’de, Karl Marx’ın prensiplerini esas tutarak kurulan Hınçak komitesi ile 1890 yılında Tiflis’te faaliyete başlayan Taşnakısyun komitesi hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Taşnakçıların, “Türk’ü, Kürd’ü her yerde, her türlü şartlar altında vur!” şiarıyla hareket ettikleri ve bu uğurdaki teröre dayalı fikir ve faaliyetlerini okuduğumuzda tüylerimiz ürperiyor.

İsyanlar bahsinde 1890 yılında vukua gelen Erzurum isyanından başlamak suretiyle ve bir iki sene aralıklarla cereyan eden *Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Bâbı Âli, Zeytun, Van, Osmanlı Bankası, İkinci Sason, Yıldız* gibi nümayiş, baskın ve ayaklanmalar ayrı ayrı ve belgeleryle anlatılmaktadır.

Kafkasya’da Türk-Ermeni Çarpışmaları kısmında 1905 yılından itibaren Kafkasya’da Taşnak komitesinin Türkleri aleyhine harekete geçmesiyle meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Bakü, Karabağ ve Tiflis’te yaptıkları Türk katliamı, yine Ermeni kaynakları ışığında ele alınmaktadır.

Ermeni isyanlarına son vermek amacıyla 1896 yılında Sultan Hamid’in Ermeni komiteleriyle diyalog kurması, *Komitelerle Müzakere Teşebbüsü* başlığı altında anlatılmaktadır. Bu teşebbüsün de nasıl sonuçsuz kaldığı görülmektedir.

Ermeni Komitelerinin Muhtelif Teşekküllerle İtilaf Teşebbüsleri’nde Ermeni komitelerinin Kürt, Makedon ve Genç Türk ileri gelenleriyle yaptıkları görüşmeler ele alınmış. 1896’dan beri Erzincanlı Çete Reisi Keri’nin Dersim’e yerleşerek burada birkaç sene kalmış olması düşündürücü. Tabii ki bütün bunların merkezinde kendi emellerini gerçekleştirmek için her yolu deneme düşüncesi bulunmaktadır. Yine bu bölümün devamında 1909 yılında vukua gelen Adana Vak’ası anlatılmaktadır. Ermenilerin, Kilikya’yı ihya etme

düşüncesinden hareketle giriştikleri işlere bakınca, İkinci Meşrutiyet’in getirdiği hürriyet havasının nasıl kötüye kullanıldığını görüyoruz. Bu olayları anlatan sayfalarda çok ibretli levhaları görüyoruz. *Adana’da Dehşet Günleri* başlıklı yazı bu levhalardan sadece biri...

Kitapta yer alan beş ana bölümün dördüncüsü 1908’den Umumî Harbin Sonuna Kadar başlığını taşımaktadır. Burada 1908 Meşrutiyet’inin ilânından sonra görülen sükûnet ortamında Ermeni komitelerinin kültürel faaliyetle kendilerini meşru zemine çekme gayretinde oldukları ifade edilmektedir. Adana Vak’asından sonra Taşnakçılarla İttihatçıların görüşmeleri ve bu meyanda yayımladıkları ortak bildiriye yer verilmektedir. Fakat burada da Taşnakçıların dürüst davranmadığı görülmektedir. Esasen o günden bu güne bu tür ırk davası güden terör örgütlerinden dürüstlük beklemenin beyhude olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zira dünden yarına onlarda hiçbir şey değişmeyecektir. Demek ki dün öyleydi, bugün de öyle olacaktır... Zira bu bölümden öğreniyoruz ki, hükûmetin bütün gönül alma faaliyeti boşlukta kalacak, fakat komiteler bu zamanı fırsata çevirerek taraftarını çoğaltma, silahlandırma ve cephan hazırlamayla meşgul olacaklardır!

Balkan harbi çıkınca Osmanlı Hükûmeti Rumeli vilâyetlerini kaybetti; çok hazin bir durumdaydı. Komiteler bu vaziyetten yararlanma fırsatını da kaçırmayacaklardır! 1913’te Köstence’de toplanan Hınçak komitesi, açıkça Türkiye’ye karşı tutum almaya karar verdi.

Umumî Harp başlığı altında, Osmanlı Devleti’nin savaş başlamadan önce Ermeni komitelerinin alacağı vaziyetin tespitiyle ilgili çalışmalar anlatılmaktadır. Bu arada onların devlete sadık kalma, askerlik yapma, haricî tesirlere kapılmama konularında anlaşma sağlandığı ifade edilmektedir. Hâlbuki 1914 Haziran’ında Erzurum’da bir kongre düzenleyen Taşnak Komitesi, hükûmete muhalif

(24) Uras, s. 428.

kalma ve mücadele kararı verecektir! Diğer taraftan Rusya'daki Eçmiyazin Katoğikosu, Tiflis'teki Rus Genel Valisi V. Daşkov'a bir mektup göndererek Ermenilerin kayıtsız şartsız Rusya'nın emrinde olduklarını bildiriyordu. Katoğikos, Tiflis'e gelen Çar'ın da huzuruna çıkarak aynı kararı ona da bildirecek, Çar'dan da şu sözü alacaktı: “*Muhterem Peder, cemaatinize söyleyiniz, Ermenileri parlak bir istikbal bekliyor!*”

Osmanlı-Rus harbi, Ermeniler için yeni bir fırsattı. Hatta onlar bunu olmak veya olmamak şeklinde tasavvur ediyorlardı. Bu anlayışla Rus ordusunun kollarına atılabilirlerdi. İhtiyarları hastalar bile gönüllü yazılmaya başladılar. Ermeniler araziyi iyi biliyorlardı. Rusların da bunlara ihtiyacı vardı. 1914 Ekim'inde Çar, Osmanlı Devleti'ne savaş ilân edip Rus ordusu Türk sınırını geçmez zaten tetikte bekleyen Ermeni komiteleri aynı gün Türkiye'ye savaş ilân ettiğini duyurdu. Dünyanın dört bir yanından bütün Ermeniler Rus ordusuna gönüllü olarak müracaat etmeye başladılar. Taşnak komitesinin son emri şöyleydi: “Ermenistan'ın kurtulması saati gelmiştir. Ermeniler! Türklere karşı silâha sarılın!”

Bütün bu gelişmelerde Ermeni cemaatinin okumuş kişileri ve bu arada Osmanlı Meclisinde Erzurum Milletvekili olarak bulunan Karakin Pastırmacıyan başı çekmekteydi. Bu şahıs, Ermeni gönüllü alayının başında bizzat cephede Türk ordusuna karşı savaşıyordu!

“*Seferberlik başlayınca Bitlis ve Van'da da Ermeniler askerlik davetine icabet ettiler. Fakat silâhları alırlmaz düşman tarafına geçerek çeteler kurup asker ve jandarmayla çarpışmaya başladılar. Van Ermenileri, Ruslar sınırı geçmez isyana kalkıştılar ve Van'ı ele geçirdiler. Sivas, orduyu arkadan vurmak için en uygun yer olarak hazırlanmıştı.*”²⁵

Tehcir konusunu anlamayan bedbahtlara Uras'ın şu cümleleri ne der, merak konusudur: “*Osmanlı Hükûmeti, 24 Nisan 1915*

tarihine kadar, yani seferberlikten dokuz ay sonrasına kadar isyanlara karşı yalnız mahallî ve mevzî tedbirler almakla yetindi. Van'ın sükutu ve Rus ordusunun şark vilâyetleri üzerine yürümeleri sırasında onlara bilbassa öncülük eden Ermeni gönüllü intikam alayları tarafından, Müslüman halk merhametsizce doğranıyordu. Hükûmet, Ermeni Patrikliğine, Ermeni mebuslarına, komite reislerine, ordu, vatan savunmasıyla meşgul iken isyanlara, taarruzlara ve imbalara devam olunduğu takdirde şiddetli tedbirler alınacağını bildirdi. Bu ibtarlara rağmen faaliyete şiddetle devam edildi. Ermeniler tarafından Van'ın ele geçirilmesi, Bitlis, Muş, Erzurum, Bayezit, Zeytin ve Sivas havalisindeki isyanlar ve taarruzlar üzerine hükûmet, orduyu muhafaza için harekete geçmek mecburiyetinde kaldı. 24 Nisan'da hâlâ serbest çalışan komite merkezlerini kapattı ve komite reislerini ve muharrirlerini (kıskırtıcılarını) tutuklattı.”²⁶

Başkumandanlık, bilinen iki maddeden ibaret geçici bir kanun çıkardı. Bu kanun, bugünkü ifadeyle ve özetle şöyledir: Sefer zamanı, ordu kumandanları, ahali tarafından herhangi bir şekilde hükûmetin emirlerine, memleketin savunması ve asayişin korunmasıyla ilgili düzenlemelere karşı gelen ve silâhlı harekete başvuranları şiddetle cezalandırmaya, mukavemet sırasında imha etmeye yetkili ve mecburdur. Ordu, kolordu ve tümen kumandanları, askerî konulara dayalı casusluk ve hıyaneti görülen köy ve kasaba halkını tek tek yahut toplu olarak başka yerlere sevk ve iskân ettirebilirler.²⁷

27 Mayıs 1915 tarihinde çıkan, adına Tehcir Kanunu denilen ve yüz seneden beri çığnayan sakız bundan ibarettir. Görülüyor ki bu metinde belli bir kavmin adı geçmemektedir. Savaş zamanı kim vatana hıyanet ederse ondan bahis var! Bu metindeki sözleri kelime kelime tahlil edersek, kimin suçlu, kimin masum, kimin zalim, kimin mağdur olduğu anlaşılır.

(25) Uras, s. 616.

(26) Uras, s. 616-17.

(27) Uras, s. 617.

Ne gariptir ki o zaman bu olayları gördükleri hâlde herhâlde sırf Hristiyanlık aşkıyla adaletten ayrılanlara da Esat Uras işaret etmekte ve şöyle demektedir: “*Rene Pinon, Morgenthau, H. Stürmer, J. Bryce, Lepsius, Le Jornal’ın muhabiri gibi bazı Ermeni taraftarları, Ermenilerin isyan etmemiş olduklarını, tehcir hareketi başlayınca silâhlı mukavemete kalkıştıklarını ileri sürmektedirler. Ermeniler hesabına söylenen ve yazılan bu sözlerde, hâlin hakikati ile hiçbir münasebeti yoktur.*”²⁸

Böylece Osmanlı Hükûmeti, genel asayişin sağlanması hususunda açık hukukun gereği olarak gördüğü tedbirler sayesinde Ermenilerin ihtilâl hareketleri, hiçbir katliam vuku bulmaksızın bastırabilmiştir. Bununla beraber İstanbul’da yaşayan 77,735 Ermeni’den söz konusu ayaklanmalara katılan 2345 kişiyi tevkif etmiştir. Diğer halkın huzur ve rahatlık içinde işiyle gücüyle meşgul oldukları ve büyük bir güvenlik içinde yaşadıkları dikkate alınır, bu tedbirin durumun mecburiyetine dayalı olduğu ve Ermenilere karşı hiçbir harekete meydan vermediği meydana çıkar.²⁹

Uras, bu bölümde, aynı zamanda Ruslara esir düşmüş olan Türk asker ve sivillerinin Ermenilerin elinden neler çektiklerine de işaret etmektedir.

Bugün Ermeni tehcirini anlamayan, o zamanki hükûmete hak vermeyenlere Uras diyor ki: “*Tehcir, hükûmetin sırf vatan müdafası yüzünden gördüğü ağır mecburiyetler ve memleketin esasen maruz bulunduğu elîm şartlar altında yapılmıştır. Rus işgalinden, Ermeni gönüllü intikam alaylarının müthiş mezaliminden hicrete mecbur olan vilâyetler ahali, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin vaziyetinden daha fena şartlar altında kalmış bulunuyorlardı.*”³⁰

Acaba günümüzün Ermeni’ye karşı vicdanlı, Türk’e karşı vicdansız, kör ve sağır kafalar bu ifadelere nasıl bir cevap verebilirler?

Ermeni tarihçi Leo’nun kayıtlarına sık sık müracaat eden Uras, onun şu sözlerine de yer vermektedir: “İttihat ve Terakki,

isyanların harp sahasından yararlanarak devletin kendi mevcudiyetini savunması hakkını kullanıyor. Bu böyle bir haktır ki en medenî bir devlet bile bunu kullanmaktan feragat edemez.”³¹

Bütün bu olup bitenleri Ermeni kaynakları ışığında hikâye eden Uras şu sonuca varıyor: “Şu hâlde isyan, Rus ordusuna iştirak, gönüllü alayları, Osmanlı ordusuna tarruz, tehcirden değil, bilâkis tehcir, bu hareketlerden çıkmıştır. Beynelmilel vaziyet ve Çarlık Rusya’sının temayülü, hiçbir zaman Ermenistan muhtariyetini vücuda getirmek değildi.”³²

1915 yılı başında Sarıkamış cephemizde yaşanan trajedide Ermeni komşularımızın büyük payı olduğu açıktır. Fakat hesaplar hiç de onların rüyalarındaki gibi sonuçlanmayacaktır. 1916 yılında Erzurum’u işgal eden Rus ordusunun başkumandanlık emrinde şu ifade yer alacaktır: “*Ermeniler, Erzurum’a iskân hakkına sahip değildiler!*”

Rusya’nın hesabı başkaydı. Bu bölgeden yol bulup Akdeniz’e ulaşmak! Ama kesinlikle buraları Ermenilere bırakmamak! Hatta onların hesabında, Rusya’dan getirilecek muhacir Rus Kazaklarıyla Fırat havzasında bir Rus kolonisi tesis etmek söz konusuydu. Zaten Ruslar bunu açıkça söylüyorlardı: “*Ermenistan’a nasıl muhtariyet verilir ki, bu muntakalar Rus burjuvazisine Ermenilerden daha ziyade lâzımdır, kıymetlidir.*”³³

Demek ki Rusları asıl maksadı “Ermenisiz Ermenistan”dır. Bu da değişik zamanlarda defalarca telaffuz edilmiştir.

Burada yazımıza son veriyoruz. Ama kitabın daha karıştırılacak 150 sayfası var! Bu sayfaların sadece başlıklarını verelim: Ermeni Muaceretleri-Tehcirleri, Ermenilere Karşı Rus Siyasetinin Değişmesi, Rus İhtilâlinde Sonra Ermenilik...

(28) Uras, s. 617.

(29) Uras, s. 620-21.

(30) Uras, s. 628.

(31) Uras, s. 627.

(32) Uras, s. 608.

(33) Uras, s. 611-12.

Ve nihayet *Beşinci Bölüm*, kitabın bu son bölümü olup *Umumî Harpten Sonra, Mütareke, Sevr, Lozan, Son Zamanlar* gibi konuları ele almaktadır. Bu konular da şu alt başlıklar altında yazılmıştır: *Mütareke-Wilson Prensipleri-Sevr, Ermeni Menbalarına Göre Lozan'a Kadar Ermeni Meselesinin Geçirdiği Safhalar ve Yapılan Siyasî Teşebbüsler, Millî Hükümetin Kuruluşundan Lozan'a Kadar Ermeni İşî, Gümrü Muabedesi, Lozan Konferansı, Ermeni hey'eti Tarafından Lozan Konferansı'na Verilen Muhtıra, Lozan'dan Sonra Ermenilerin Vaziyeti, Ermenistan İstiklâli İçin Yapılmış Olan Teşebbüsler-Hareketler, Ermeniler Hakkında Rusluğun Görüşü...*

Kitabın her biri ibret levhalarıyla dolu bu bölümleri, zekâ seviyesi en alt seviyede olanlara dahi bir şeyler anlatır... Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarının ayaklanma ve türlü çeşit ihanetlerinden sonra da dinmeyen, hız kesmeyen bu düşmanlık, dünyanın dört bir yanında birçok devlet adamımızı ve diplomatlarımızı alçakça katletmiştir.

Burada elden geldiğince tanıtmaya çalıştığımız eser, yazının başında da söylediğimiz gibi sahasının en yetkili kaynağıdır. Türk-Ermeni münasebetlerinin anayasası diyebileceğimiz bu kitap, tamamen Ermeni ve Avrupa kaynaklarından meydana gelen zengin bir bibliyografya ışığında, bilimsel bir dil ve üslûpla kaleme alınmıştır. Konusunda hemen hiçbir bahsi atlamadan tarihin akışı içinde olup bitenleri his ve öfkeden uzak, ciddî bir bakış açısıyla ortaya koymuştur. Bu sebeplerden dolayı bu eser mutlaka yeniden basılmalıdır. Bu yapılırken kitaptaki beş bölüm ayrı ayrı ciltler hâlinde ve *tipkibasımı* yapılmalı, diline, hatta noktasına, virgülüne dahi dokunulmamalıdır. İcap eden yerlerde sayfa altlarına açıklama, lügatçe konulabilir.

Bu eser üniversitelerde mutlaka ders kitabı olarak okutulmalıdır. Bilgiden korkmamalı, kaçmamalıdır. İşte o zaman inkâr neymiş, unutturma neymiş, herkes, her şeyi öğrenecektir. Devlet adamlarımız başta olmak üzere, üniversite ve lise hocalarımız, basın mensuplarımız ve gençliğimiz bu kitabı

tekrar tekrar okumalıdır. Bu kitabı okumadan ve anlamadan Ermeni meselesi hakkında konuşmamalıdır. Aksi takdirde maalesef medenî toplumlar gibi okumayan ve dolayısıyla henüz bir bilgi ve kültür toplumu olamamış halkımıza her önüne gelen her türlü müeyyideyi dayatacaktır! İçinde yaşamakta olduğu Türk milletinin tarihini öğrenme ihtiyacı duymayan, öğrenmiş olsa da başka emeller peşinde koşan sözde aydın takımının son yıllarda bu konu üzerindeki söz ve davranışlarını da hesaba katmalıyız.

